

ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՍԿԶԲՆԱԻՈՐՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄԷՋ

Յարութիւն Գէորգ Սելիմեան (Սուրիա, Հալէպ)

ԵՊՀ Աստուածաբանութեան ֆակուլտետի հայցորդ

ՀՀ, Երեւան, 0025, Ալեք Մանուկեան 1

Ենամակ՝ hselimian@gmail.com

Յօդուածը ներկայացուած է 20.12.2019, գրախօսուած է 09.02.2018, տպագրութեան

ընդունուած է 30.04.2019

Ներածութիւն

XIX դարու փիլիսոփայական երկերու մէջ գերիշխող կարծիք էր, թէ արդիւնաբերական աճին զուգընթաց կրօնին դերը պիտի նուազի (Քառյ Մարքս, Զիգմունտ Ֆրոյտ, Մաքս Վեպեր, Էմիլ Տիւրկիայմ): Կրօնի դերի տկարացումին գլխաւոր գործիքը աշխարհականացումն է: Բայց՝ «տարբեր կրօնական ուղղութիւնների ներկայացուցիչներ, կրօնական համոզմունքների թուլացմանը զուգահեռ, սկսում են առաւել հանդուրժողաբար վերաբերուել այլ կրօնական ուղղութիւնների ներկայացուցիչներին՝ հիմնուելով կասկածամիտ մօտեցումների վրայ»¹:

Եթէ նոյնիսկ եկեղեցականներ այդպէս չէին խորհիր, այնուամենայնիւ, հարկադրուած էին հաւատացեալ հոգիներու հետ հաղորդակցուելու նոր ուղիներ ու եղանակներ փնտռել: Միա կողմէն՝ ընկերային յարաբերութիւններու մէջ կրօնի կազմակերպիչ գործառոյթի տկարացումին զուգընթաց՝ համարժէք իշխանութիւն ունենալու պահանջքը եւրոպացի մտածողները կը յանգեցնէ այն մտքին, թէ հարկաւոր է յոյսը դնել մարդկային բանականութեան առասպելաբանական զօրութեան վրայ: Այս աւելի հրատապ դարձուց գիտութեան զարգացումին պահանջքը, մանաւանդ որ այլ ընտրանքները սահմանափակ էին: Սկսեալ XVII-XVII դարերէն, եւրոպական հումանիտար ու գիտական միտքը կրթութիւնը այլ կերպ չէր պատկերացներ, քան մարդու բազմակողմանի զարգացումը, «ազատ արուեստներու» եւ դասական լեզուներու իմացութիւնը՝ ենթադրելով, որ «բառերը շատ աւելի վաղ կ'իրացուին, քան գաղափարները»²:

¹ Berger 1967, 152.

² Моль 1973, 37.

Ոմանք կը կարծէին, թէ հասարակական կեանքի վերածնունդը հարկաւոր է կապել արուեստի ու մշակոյթի հետ: Այդպիսի մտածողներէն էր Ֆ. Շիլլերը, որ կը կարծէր, թէ արուեստը կրնայ փոխարինել ճգնաժամ ապրող կրօնին ու գործել որպէս ընկերութիւնը համախմբող ուժ, եթէ այն ընկալով որպէս «հաղորդակցումի ձեւ» ու եռանդուն դեր ստանձնէ մարդոց միջանձնային յարաբերութիւններու մէջ, որով կը մասնակցի մարդկային ստեղծագործութեան մեծագոյն արժէքի՝ «ճշմարիտ քաղաքական ազատութեան» արարումին³:

Հակառակ պարագային, ինչպէս կը կարծէ Հեգելը, կրօնական գիտակցութեան ճգնաժամի խորացումը կրնար յանգեցնել անոր, որ՝ «Եթէ աղքատներուն այլեւ Աւետարան չեն քարոզեր, եթէ աղը կորսնցուցեր է համը, լռութեամբ կ'ոչնչացուին բոլոր պատուարները, ապա ժողովուրդը, որու անճկուն բանականութիւնը ի զօրու է ճշմարտութիւնն ընկալել որպէս միայն պատկերացում, այլեւս անկարող կ'ըլլայ գոհացնել իր ներաշխարհին ձգտումները»⁴:

Նոյն գաղափարները կը նշեն հայ աւետարանականները⁵: «Նոր գաղափարներու ծնած յեղաշրջութիւնը յաճախ այնպէս կը ցնցէ ընկերային կեանքը, որ ճակատագրօրէն փոփոխութիւն մը երեւան կուգայ մարդոց ըմբռնումներուն եւ տեսակետներուն մէջ... Անոնք որ կառչած կը մնան իրենց ընտելացած սկզբունքներուն, չեն կրնար տեսնել ճշմարտութիւնը, վասն զի չեն ուզեր, ու այսպէս կ'ենթարկուին կորուստեան մը, որ կամաւոր ըլլալուն պատճառաւ կը կորսնցնէ չքմեղանքի ամէն իրաւունք: Մեծագոյն յեղաշրջութիւնը, որ երբեք տեղի ունեցած ըլլայ մարդկային ընկերութեան ծոցին մէջ, է այն՝ զոր ծնած է քրիստոնէական գաղափարը: Մտածումի եւ կեանքի ամենէն լուրջ ու փրկարար փոփոխութիւնները անոր արդիւնքն են: Բարոյականի եւ գիտութեան, խորհուրդի եւ մտածումի մարզերուն վրայ կատարուած բոլոր ազնիւ եւ մարդօգուտ յառաջդիմութիւնները՝ ամենքն ալ ներշնչուած են Աւետարանի ոգիէն»⁶:

Ապտով Մէճիտ Ա-ի (1839-1861) 1839 թ. նոյեմբերի 3-ի հրովարտակը կը նկատուի շրջադարձային ժամանակ⁷: Ըստ հրովարտակի, խտրականու-

³ Schiller 2009, 88.

⁴ Hegel 1979, 81-113.

⁵ Հմմտ. Հայաստանեայց աւետարանական եկեղեցին 1986, 23-24:

⁶ Վեր. Կ.Պ. Ատանայեան 1952, 4:

⁷ Օսմանեան իշխանութիւնների կողմից բողոքականութեան տարածմանը նպաստելու տրամաբանութեան մէջ է տեղաւորում նաեւ այն, որ Կ. Պոլսում հայ աւետարանական առաջին համայնքի փաստացի ձեւաորումից (1846 թ.) չորս տարի անց՝ 1850 թ., սուլթան Աբտուլ Մեջիտ I-ի հրամանով այն ստացաւ պաշտօնական պետական ճանաչում՝ կոչուելով Բողոքական ազգ (Պրոտեստանտ միլլեթ/ Հայ կաթողիկէ եւ աւետարանական համայնքները Թուրքիայում 2012, 82:

թեան ենթարկուած ոչ մուսուլմանները ճանչցուելու էին իրաւահաւասար օսմանեան քաղաքացիներ. «Ֆրանսիական յեղափոխութեան նուաճումները (մարդու իրաւունքներ, դասանանքի ազատութիւն եւ այլն) անհետեւանք չէին անցնում Օսմանեան կայսրութեան կողքով,- կը գրէ Վ. Բաումը, - եւ քրիստոնեաների համար աստիճանաբար ազատագրուելու հնարաւորութիւններ էին ստեղծում»⁸:

Հայ ազգային Վերածնունդի տարիներ

1840-1860-ական թուականները հայ ազգային ոգիին վերածնութեան տարիներ էին: Արեւմտահայ մշակութային կեդրոններու մէջ մտաւորականութիւնը փորձած է ժամանակի նոր գաղափարներով ուղղութիւն տալ ազգի հոգեւոր զարգացումին: Արեւմտահայ շրջանակներու մէջ հայկական կեանքի ազատականացումի միտումներ ստեղծուած են:

«Բողոքականութիւնը ծնած է երկու մեծ շարժառիթներէ, - կը գրեն հայ աւետարականները. 1. փափաքը ետ երթալու Նոր Կտակարանի, այն է նախնական Քրիստոնեայ Եկեղեցւոյ պարզ հաւատքին ու ապրումին կանոնը, 2. առօրեայ գործերու մէջ բերել բարոյական ու հոգեւոր բարեփոխութիւն, Յիսուս Քրիստոսի վարդապետութեան հետեւելով»⁹:

Աշխարհայեացքի ու հասարակական մտքի կազմաւորումին նպաստած է մամուլը¹⁰: Արեւմտահայ մամուլը աննախադէպ զարգացում արձանագրեց 1840-ական թուականներուն: «Որչափ դժուարին էր ի սկզբանէ բողոքականութեան մուտքն, նոյնչափ կը ճգնէին Ամերիկեան Միսիոնարքիւրենց սովորական կերպովը հարթել դժուարութիւնները՝ ծածկելով ամենայն ինչ գիտութեան՝ արտաքնայարդար անկեղծութեան եւ ծառայամտութեան քողին ներքեւ: Ի՞նչ աւելի կրնար իրենց սկզբունքները մուծանել տակաին քնացող ազգի մը մէջ, եթէ ոչ յանկուցիչ՝ միանգամայն դիւրագին լրագիր մը»¹¹, - կը նկատէ հայ լրագրութեան պատմաբանը:

«Նոր բովանդակութիւն է ստանում ազգային շարժումը, հայ աշխարհայեացքը դասականութիւնից անցում է կատարում ազգային ռոմանտիզմին, - կ'ընդգծէ գրականութեան պատմաբանը: - Եւ, ի տարբերութիւն երոպական ռոմանտիզմի, որ ծնունդ առաւ որպէս հակազդեցութիւն 18-րդ դարու լուսաւորական ռացիոնալիզմի, հայկական ռոմանտիզմը ամբողջապէս ստղծուում է լուսաւորական փիլիսոփայութեամբ՝ ձեւ տալով մի ուրոյն լու-

⁸ Բաում 2010, 43:

⁹ Վեր. Կ.Պ. Ատանալեան, 61:

¹⁰ Վեր. Կ.Պ. Ատանալեան, 33:

¹¹ Գր. Վ. Գալէմբեան 1893, 39:

սաւորական ռոմանտիզմի... Կենսական անհրաժեշտութիւն էր ազգապահպանութեան մէկ այլ սուբստանցի՝ եկեղեցու աշխարհականացումը»¹²:

Այդ տարիներուն կը զուգադիպի հայ աւետարանականներու գործունէութեան շրջադարձային պահը, երբ «միսիոներական տան» մէջ¹³ կը սկսին պաշտօնապէս կիրակնօրեայ ժողովներ կազմակերպել: «Ծրագիրը աւելի ոյժ տուած էր գիտութեան եւ լեզուաց, թէպէտ լաւ բաժին մըն ալ սահմանուած էր կրօնական ուսմանց: ...Նոյն 1839 տարւոյ սկիզբը 50-ի հասած էր ճեմարանի աշակերտներուն թիւը. եւ միջոց մը գործերը բաւական կանոնաւոր քալեցին իբրեւ առաջին եռանդ, եւ Աղաւնի յորդորականներու ներքեւ, սակայն համառօտ եղաւ այդ միջոցը: Այդ տարիներու մէջ նոր հոսանք եւ նոր շարժում սկսած էր Հայոց մէջ, որոնք ինչպէս յայտնի է միշտ միտեալ գտնուած են նորութիւններէ հրապուրելու: Հիւսիսային Ամերիկա Միացեալ Պետութեանց /Etats-Unis/ կամ ինչպէս սովորութիւն եղած է գործածել, Միացեալ Նահանգաց բնակչութիւնը, որուն տիրող կրօնքը՝ բողոքականութեան Աւետարանական կոչուած յարանուանութիւնն է, կրօնական թէ քաղաքական դիտումներէ մղուած, որոշեց արտաքին ազդեցութիւն մշակել, ուսում տարածելը իբր միջոց եւ դաւանութիւն տարածելը իբր նպատակ գործածելով: ...Առաջին քայլերը քաջակերական եղան, եւ 1829-ին Ամերիկայի քարոզչական խումբը որոշեց Թուրքիոյ Հայոց մէջ բողոքականութիւնը քարոզել կանոնաւոր կերպով»¹⁴, - կը գրէ Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարք, աստուածաբան, հայագէտ, Մաղաքիա արք. Օրմանեան:

¹² Հայոց գրականութեան պատմութիւն 2015, հ. 3, 106-107:

¹³ «Միսիոներական գործունէութեան խրախուսումը եւ կաթողիկէ ու աւետարանական համայնքների ձեւաւորումը լայն դուռ բացեցին կայսրութեան ներքին գործերին արտաքին միջամտութեան եւ այդ միջամտութեան օրինականացման համար», - կը նշեն աւետարականները» (տե՛ս Ղանալանեան 2010, 39):

¹⁴ Մաղաքիա արք. Օրմանեան 1961, հ. Գ, 2435: Ի դէպ, «Աւետաբեր եւ Շտեմարան պիտանի գիտելեաց»-ի խմբագրութիւնը «Մասիսն ու Ամերիկայի միսիոնարները» յօդուածով կը պատասխանէ, թէ՛ Մասիս լրագիրին խմբագրիչը տակաւին ջանք կ'ընէ շաբթէ շաբաթ իր ընթերցողները լուսաւորել Անգղիայի, Ամերիկայի և Գերմանիայի մէջ թէ հինուց ու թէ հիմակուան եղած կրօնական բազմաթիւ աղանդներուն վրայ: Աս բանը կրնայ հետաքրքրական ու շահաւոր ըլլալ իբրև կրօնական պատմութեան առարկայ մը, բայց նորէն կ'ուզենք ըսել իրեն որ ամենաթեթիւ կապակցութիւն մը անգամ չունի մեր իրեն առաջարկած ու իրեն ալ պատասխանել խոստացած խնդիրին: Տաճկաստանի մէջ Պապական Հայ Եկեղեցի եւ Բրօթէրսանդ Հայ Եկեղեցի ըլլալուն նկատմամբ Մասիսին խմբագրիչին ունեցած պատասխանատուութենէն աւելի ամերիկացի միսիոնարները պատասխանատուութիւն չունին ան աղանդներուն նկատմամբ: Կրօնական բաժանումները չէ թէ Բրօթէրսանդութեան կամ Հռոմէականութեան կամ Հայկականութեան պտուղներն էին՝ այլ կրօնական ազատութեան: Անգամ մը որ կրօնական ազատութիւն ըլլայ, բուն մարդկային բնութենէն է որ բաժանումներ կը գոյանայ (1857, N 74):

Եւ իրօք, 19-րդ դարու 20-30-ական թթ. հասարակական կեանքում գործուն մասնակցութիւն կ'ունենան հայ բողոքականները¹⁵. անոնք կը գործեն Շուշի, Կ. Պոլիս, Ջմիռնիա, Կալկաթա: «Իրենց գործունէութեամբ ...նրանք, սակայն, մեր այսօրուայ աշխարհաբարի տարածման սկզբնաւորման հարցում որոշ դեր են խաղացել: Յայտնի է, որ այն ժամանակ, երբ աշխարհաբարը պաշտօնապէս չէր ճանաչուած իբրեւ հայ ժողովրդի գրաւոր լեզու, նրանք իրենց կրօնական դասանանքը՝ *աւետարանական կամ բողոքական*, ժողովրդի մէջ դիւրութեամբ տարածելու նպատակով հրատարակեցին բաւականաչափ աշխարհաբար գրքեր»¹⁶, -կը գրէ քննադատը:

«Գրական զարթօնք էր ապրում Ջմիռնիան: Սկսած 1838 թուականից, կրօնական բովանդակութեամբ բաւականին շատ արձակ ու չափածոյ պատմութիւններ են տպագրում Ջմիռնիայի բողոքականները՝ նախատեսուած գլխաւորապէս մանուկների համար. «Զբօսարան մանկանց հոգեւոր տաղերու եւ խրատների», «Իսաշնարածին աղջկան՝ Եղիսաբեթին երջանիկ մահը», «Երկու գառնուկներուն պատմութիւնը», «Յովսէփին պատմութիւնը տղայոց եւ պատանիներուն համար շինուած», «Քրիստիանոսին ու Քրիստինէին ճամբորդութիւնը աս աշխարհէն հանդերձեալ աշխարհը երագի ձեւով», «Հոգեւոր երգեր» եւ այլն: Այս իբր թէ գեղարուեստական գրուածքները ըստ էութեան բողոքական կրօնաւորների կողմից գրուած կամ թարգմանուած քարոզներ էին, որոնց նպատակն էր Քրիստոսի ուսմունքի տարածումն իրենց՝ բողոքականների ձեւով»¹⁷:

XIX դարու 30-40-ական թուականներու ընթացքին Օսմանեան կայսրութեան նկատմամբ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու քաղաքականութիւնը եւ ամերիկեան միսիոնարական կազմակերպութիւններու գործունէութիւնը որոշակի դերակատարութիւն ունեցած են արեւմտահայութեան ճա-

¹⁵ «Վասն որոյ Փրօթեսթան նախնական բառին բուն թարգմանութիւնը չէ՛ գործածուած մեր «Բողոքական» բառին յորջորջումը, -կը նշէ «Յուշարձան Հայ Աւետարանականաց եւ Աւետարանական եկեղեցւոյ»-ին հեղինակը: -Այս պատճառաւ մենք պիտի գործածենք հոս ճիշտ բառը, փոխանակ «Բողոքական» -ի, ինչ որ թուրքերէնի մէջ պահուած է եւ այդ անունով *ֆերմաններ* տրուած են: Երոպական ծանօթ ձեւը մեր բնական նոր շարժումին իսկական նշանակութիւնը եւ հաստատումն է մեր Բողոքականութեան բուն նպատակին, իմաստին եւ ոգիին: Վերոգրեալ երկու սկզբունքներ-propositions-կը յայտնեն «բացորոշութեան» գաղափարը-idea of openness, կամ վկայուած բանին հրատարակումը. Publicity of that of witness, կամ հռչակումը-declaration, որուն մէջ բացասական իմաստ մը չկայ, այսինքն բանի մը դէմ բողոքել: Վասն որոյ - «Փրօթեսթանթ», protestation բառին արմատէն կուգայ, ինչպէս վերը բացատրեցինք-*բացէն վկայել, խոստովանիլ, հռչակել, հանդիսատրապէս յայտարարել, հաւաստել, լրջօրէն պաշտպանել, երդնուլ, ուխտել Աստուծոյ առաջեւ*: Ըլլալ զուտ Աւետարանական եւ Աւետարանիչներ»:

¹⁶ Դարթեան 1967, VIII:

¹⁷ Դարթեան 1967, XLVIII:

կատագրի մէջ: «Արեւմտեան Հայաստանում ամերիկեան միսիոներների գործունէութեան վերաբերեալ հայ հասարակական միտքը հիմնականում առաջ է քաշում երկու իրարամերժ տեսակէտ, - կը նշէ պատմաբանը: -Առաջին տեսակէտի համաձայն, որը հիմնականում արծարծուել է ժամանակի նշանաւոր թերթերում՝ «Մշակ», «Հովիտ», «Ժամանակ», «Արեւելք», «Արարատ» եւ այլն, միսիոներներն Օսմանեան կայսրութիւն էին գործուղուել ԱՄՆ-ի քաղաքական շահերն իրականացնելու համար: Հետեաբար ցանկացած մարդասիրական քայլ, որ արուում էր նրանց կողմից, համարուում էր շահադիտական ձեռնարկում: Միւս տեսակէտն, ընդհակառակը, փորձում է բացառել միսիոներական գործունէութեան շահադիտական կողմը՝ նրանց ներկայացնելով որպէս բարերարներ: Այդ տեսակէտը հիմնականում առաջ է քաշում սփիւռքահայ պատմաբանների աշխատութիւններում»¹⁸:

ԱՄՆ-ի «մշակութային իմպերիալիզմի» տեսութեան իրականացումի մէջ մեծ դերակատարութիւն ունեցան ոչ պետական դերակատարները՝ միսիոնարները. «ԱՄՆ-ը պահանջում էր, որ իր ազդեցութեան ներքոյ գտնուող երկրները ձեւափոխեն իրենց հասարակութիւններն ամերիկեան արժէքների հիմքի վրայ: Այդ «բարեփոխումները» նպատակաուղղուած էին տնտեսութիւնների կայունացմանը, ազնիւ, գործունեայ եւ ներկայացուցչական կառավարութիւններ պատրաստելուն, առողջապահութեան եւ բժշկութեան նոր մեթոդներ կիրառելուն, հետապնդում էին համապատասխան մշակութային փոփոխութիւններ հասարակութիւններում»¹⁹, - կը գրէ Ա. Կիրակոսեանը:

Քարոզչական շրջադարձութիւն

Միսիոնարներու յայտնութիւնը նոր «հարթութիւն» ստեղծեց Օսմանեան կայսրութեան մէջ: Մէկ կողմէն, միսիոնարները արտաքին աշխարհին տեղեկատուութիւն կը տրամադրէին քրիստոնեաներու վիճակի մասին, միւս կողմէն, անոնք մշտապէս պահանջներ կը դնէին կայսրութեան պետական մարմիններուն՝ քրիստոնեաներուն լայն ազատութիւններ տրամադրելու մասին: Անոնց գործունէութիւնը կ'առաջացնէր արեւելեան եկեղեցիներու առաջնորդներու, մահմետականներու, օսմանեան կառավարութեան եւ նոյնիսկ դիւանագիտական ներկայացուցիչներու դժգոհութիւնը²⁰:

«Թէեւ միսիոներութեան նպատակն ի սկզբանէ եղել է քրիստոնէութեան տարածումն այլակրօնների շրջանում, սակայն գալով Օսմանեան Կայսրութիւն՝ քարոզիչներն իրենց գործունէութիւնը տարածում են նաեւ կայսրութեան քրիստոնեայ ժողովուրդների վրայ՝ նպատակ ունենալով

¹⁸ Գէորգեան 2015:

¹⁹ Կիրակոսեան 2014, 54-55:

²⁰ Salt 1993, 30.

նրանց դաւանափոխել բողոքականութեան: Պատճառը գլխաւորապէս մուսուլմանների եւ հրեաների անընկալունակութիւնն էր աւետարանական քարոզչութեան նկատմամբ, եւ նրանք Օսմանեան կայսրութիւնում բախուեցին վերջիններիս բացասական վերաբերմունքին»²¹, - կը նշեն հայ բողոքականները: «Անյաջողութեան մատնուելով այլակրօններին քրիստոնէացնելու մէջ՝ միսիոներները իրենց գործունէութեան թիրախ են դարձնում Օսմանեան կայսրութեան քրիստոնեայ ժողովուրդներին: Միսիոներ Փ. Ֆիսկը հիմնաւորում է իրենց գործունէութեան վերանայումը. Օսմանեան կայսրութիւնում առկայ քրիստոնեաների տարբեր խմբերի շրջանում ինչ-որ բան կարելի է անել»²²:

Եզրակացութիւններ

Օսմանեան կայսրութիւն ժամանած առաջին միսիոներները տպաւորուած էին այն փաստով, որ կայսրութեան բոլոր ժողովուրդներից *հայերն ամէնից բացն էին բողոքական միսիոներներու գործունէութեան հանդէպ*: Միսիոներները քննադատող գրախօսական յօդուածի մէջ Միք. Նալպանտեան կը նշէ. «Մենք յոյս ունենք, որ մեր համազգի հռովմէական կամ բողոքական եղբայրքը չգայթակղին մեր խօսքերից: Մենք ոչ ոքի ներքին կրօնը կամ խիղճը դատելու, չասենք յանդգնութիւնը, այլ գէթ աշխարհաբար խօսելով, յիմարութիւնը վիզ առնող չենք. եւ մեր պատերազմը այս կամ այն հաւատալիքի ընդդէմ չէ, այլ բռնութեան ընդդէմ, որ մենք տեսնում ենք այն եկեղեցիներում, որք կամենում են մեզ ազատութիւն պարգեւել: Ո՛հ, մի ազատութիւն, որ բնաւ տարբերութիւն չունի բռնութիւնից: Ինչ վերաբերում է բուն ներքին կրօնին, թո՛ղ իւրաքանչիւր մարդ իւր խղճմտանքից հարցանէ եւ պատասխան տայ Աստծոյ: Մենք ո՛չ ինկվիզիտոր ենք, ո՛չ միսիոնար»²³:

Համոզուելով, որ մահմետականները եւ հրեաները աւետարանական դարձնել անկարելի է, 1831 թ. «Ամերիկեան խորհուրդը» որոշում կայացուց իր ամբողջ գործունէութիւնը ուղղել Արեւելքի եկեղեցիներու վրայ: Կոստանդնուպոլսի կայանը նպատակ ունէր կրօնափոխութեան աշխատանք տանիլ հայերու, Չմիւռնիոյ եւ Աթէնքի կայանները՝ յոյներու, Պէյրութի կայանը՝ արաբ քրիստոնեաներու մէջ: Առաջին տարիներու ընթացքին միսիոնարները կը ծանրանային յատկապէս լեզու սորվեցնելու, Աստուածաշունչ թարգմանելու, կրօնական գրականութիւն տպագրելու վրայ: Հիմնական յաջողութիւն արձանագրուեցաւ հայերու հետ: Միսիոնարներու թարգմանչական, հրատարակչական եւ «աւետարանականացման» գործունէութեանն աւելցաւ նաեւ ընդհանուր կրթութեան ասպարէզը: Միսիոնարական դպրոց-

²¹ Միմաւորեան 2012, 77-78:

²² Kutvirt 1972, 44.

²³ Նալպանդեան 1979, հ. 4, 137:

ները կ'ընդգրկէին ամէն տեսակ կրթական հաստատութիւններ՝ մանկապարտէզէն մինչեւ աստուածաբանական ճեմարան: Ամերիկեան միսիոնարները հիմնեցին նաեւ բժշկական հաստատութիւններ՝ հիւանդանոցներ ու որբանոցներ:

Գրականութիւն

- Ատանայեան Կ.Պ. Յուշարձան Հայ Աւետարանականաց եւ Աւետարանական եկեղեցւոյ, էջ 61:
- Գրիգորիս վ. Գալէմքեան 1893, Պատմութիւն հայ լրագրութեան ի սկզբանէ մինչեւ մեր ժամանակը, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, էջ 39:
- Գէորգեան Ս.Բ. 2015, Ամերիկեան միսիոնարների գործունէութիւնն Արեւմտեան Հայաստանում 1895-1914 թուականներին, Երևան /Սեղմագիր/:
- Դալթեան Հ. 1967, Հայ գիրքը 1801-1851 թուականներին, Երևան, էջ VIII:
- Նալբանդեան Մ. Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 4, էջ 137:
- Հայաստանեայց աւետարանական եկեղեցին 1986, հատորը կազմեց ու խմբագրեց Երուանդ Հ. Քասունի, Պէյրութ, էջ 23-24:
- Հայ կաթողիկէ եւ աւետարանական համայնքները Թուրքիայում 2012, «Նորավանք» ԳԿՀ, 160 էջ:
- Հայոց գրականութեան պատմութիւն 2015, հ. 3, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն», էջ 106-107:
- Վիլիելմ Բաում 2010, Թուրքիան եւ նրա քրիստոնեայ փոքրամասնութիւնները (Գերմաներէնէ թարգմանեցին Դորա Սաքայեան եւ Էվելինա Մակարեան), Երևան, «ԵՊՀ հրատ.», էջ 43:
- Վեր. Կ.Պ. Ատանայեան 1952, Յուշարձան Հայ Աւետարանականաց եւ Աւետարանական եկեղեցւոյ, Ֆրեզնօ, 527 էջ:
- Ղանալանեան Տ. 2010, Հայ բողոքականներ, 21-րդ դար, N 4, էջ 39:
- Մաղաքիա արք. Օրմանեան 1961, Ազգապատում, հ. Գ, Սեան տպարան, Պէյրութ, էջ 2435:
- Կիրակոսեան Ա. 2014, ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականութիւնը եւ արեւմտահայութիւնը (19-րդ դար-1914 թ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 54-55: Fry, Joseph A., Y.i. E., p. 63-64:
- Սիմաւորեան Ա. Հովեան 2012, Հայ կաթողիկէ եւ Աւետարանական համայնքները Թուրքիայում. Ժամանակակից միտումներ, Երևան, էջ 77-78:
- Salt J. 1993, Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878-1896, Portland, Oregon: Frank Cass, 30 p.
- Kutvirt Th. 1972, "The Establishment of an American Protestant Mission to the Armenians (1810-1830)", The Armenian Review, Boston, Vol. 25, No 3 (99), p. 40-45.
- Berger P. 1967, The Social Reality of Religion, London, Faber, 152 p.
- Моль А. 1973, Социодинамика культуры, Москва, «Прогресс», 408 с.

Schiller von J. Ch. Fr. 2009, Über die ästhetische Erziehung des Menschen. Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main, 88 S.

Hegel G.W.F. 1979, Vorlesungen über die Philosophie der Religion, Werke in zwanzig Bänden. Band 18, Frankfurt am Main, S. 81-113.

ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՇԱՐՃՄԱՆ ՍԿԶԲՆԱՒՈՐՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆՆԵԱՆ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄԷՋ

Յարութին Գէորգ Սեյիմեան (Սուրիա, Հալէպ)

Հայ աւետարանական շարժումի տարածման արդիւնքով կը ձեւաւորուին Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ դաւանական նոր հիմքերը:

Օսմանեան Թուրքիա ժամանած առաջին միսիոներները տպաւորուած էին այն փաստով, որ կայսրութեան բոլոր ժողովուրդներէն հայերը ամէնէն բացն էին բողոքական միսիոներներու գործունէութեան հանդէպ:

Գլխաւոր նպատակը պէտք է դառնար աշխարհի բարոյական վերակառուցումը, դպրոցի եւ եկեղեցւոյ հիմնադրումը, իւրաքանչիւր ընտանիքի համար Աստուածաշունչ կարդալու եւ աղօթելու հնարաւորութեան ստեղծումը, նոր աշխարհի բողոքականութեան արտահանումն ու տարածումը:

Բանալի բառեր՝ հաւատք, խիղճ, միսիոներութիւն, դաւանափոխել, քրիստոնեայ ժողովուրդներ, հայ աւետարանականներ, բողոքականութիւն:

ЗАРОЖДЕНИЕ АРМЯНСКОГО ЕВАНГЕЛИСТСКОГО ДВИЖЕНИЯ В ОСМАНСКОЙ ТУРЦИИ

Арутюн Геворг Селимян (Сирия, Алеппо)

Армянское евангелистское движение способствовало формированию новых основ вероучения армянской евангелистской церкви.

Первые миссионеры, оказавшиеся на территории османской Турции, акцентировали тот факт, что из всех народов, населявших империю, армяне были наиболее толерантны в отношении протестантских миссионеров. Главной целью их деятельности были нравственная реконструкция мира, основание школ и церквей, изучение Библии, распространение протестантизма.

Ключевые слова – вера, совесть, миссионерство, обращение в иную веру, христианские народы, армянские евангелисты, протестантство.

**FORMATION OF THE ARMENIAN EVANGELIST MOVEMENT IN OTTOMAN
TURKEY**

Harutyun Gevorg Selimyan (Syria, Aleppo)

The new foundations of the Armenian Evangelical Church are being formed as a result of the spread of the Armenian Evangelical Movement.

The first missionaries who arrived in the Ottoman Empire were impressed by the fact that among the peoples of the Empire, Armenians were the most open nation to the activity of the Protestant missionaries.

The general idea was that the overarching goal should be the moral rebuilding of the world, the founding of the school and the church, the creation of the opportunity for each family to read the Bible and pray, and spreading Protestantism to the New World.

Key words – Faith, conscience, spiritual rebirth, diversity, priesthood mission, power of baptism, sin, grace.